

AZ OSZTRÁK RICHELIEU

Ignaz Seipel politikai portréja

Ignaz Seipel 1876. július 19-én született Bécs külvárosában egy tipikus kispolgári családban.¹ Édesapja fiákeresként, majd színházi portásként dolgozott. Édesanyja a szülés után nem sokkal meghalt. Az összetartó család nagy szeretettel gondoskodott Seipel neveléséről, aki középiskolai tanulmányait kiváló eredménnyel abszolválta. Tanárai „szerény, céltudatos, energikus és nyugodt” fiúként jellemezték, akiben „lobog az elszántság és az elhivatottság”.² Egyikük tréfásan meg is jegyezte: „vagy politikus, vagy pap lesz belőle”.³ Az érettségi után szinte biztossá vált, hogy a papi hivatást választja. Az egyetem elvégzése (teológiai fakultás)⁴ után pappá szentelik, majd nem sokkal később benyújtja doktori értekezését a morálteológia témakörében, amit sikeresen meg is véd.⁵ Harminckét évesen a bécsi egyetem magántanára, majd 1909-től a salzburgi egyetem tanszékvezető professzora lesz.

Papi hivatása mellett ellenállhatatlan érdeklődéssel fordul a politika felé, és az első világháború végére az Osztrák Keresztényszociális Párt emblematikus vezérégyénisége lesz. Francia példaképeitől eltérően (Mazarin, Richelieu), mindvégig politikus és gyakorló pap is maradt.⁶ Haláláig bizonytalan volt a két hivatás összeegyeztethetőségének tekintetében.⁷ Fanatikusan hitte, hogy a politikának kell elsősorban az egyház struktúráira emlékeztetnie, ebben a hierarchia, a tekintélytisztelő, az állandóság és a biztonság jelenti az igazi tartalmat.⁸ Kortársai szerint gyötrő és fájdalmas vívódással viselte a kimerítő, napi politikai csatározásokat, mert úgy gondolta, a keresztény erkölcsök határozzák meg az állam életét. Vitathatlan legitimista kötődései miatt feladatot vállalt a Monarchia utolsó kormányában, 1918-ban a szociális tárca vezetésével bízták meg.⁹ Az összeomlás után tagja lesz az alkotmányozó nemzetgyűlésnek, majd egészen haláláig parlamenti képviselő marad. A köztársaság kikiáltása után azon kevesek közé tartozik, akik ellenzik az ország átmeneti, 1919 végéig tartó Németausztria elnevezését, mert veszélyesnek és szervesetlennek érzik Ausztria önálló jövője miatt. Seipel az Anschlusst nem tartotta „aktuálisnak”, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe toltta annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit, reálisnak tartotta Ausztria létezését.

Az 1919-es februári választások után Karl Renner koalíciós kormánya vezette Ausztriát. A keresztényszociális és szociáldemokrata politikusokból álló koalíció, félretelve a két párt nézetkülönbségeit, fő feladatának a forradalmi szenvedélyek lecsillapítását és a polgári köztársaság konszolidálását tartotta. Az ellentétek azonban áthidalhatatlannak látszottak. A korlátozott államosítások, a Saint-Germainben aláírt békeszerződés 1919. szeptemberi ratifikálása, a szociális feszültségek enyhítése és Ausztria új alkotmányának megszerkesztése után, 1920 nyarának végén felbomlott a koalíció, mert mind a szociáldemokraták, mind a keresztényszociálisok soraiban átrendeződtek az erőviszonyok.¹⁰ A szociáldemokrata párton belül Otto Bauer vezetésével radikálisabb, egyezkedni kevésbé kész irányzat került előtérbe, azaz egyfajta balatolódásról volt szó. Természetesen az új pártvezetés ugyanolyan fontosnak ítélte a demokratikus keretek megőrzését, de nem akart mindenáron koalíciót a keresztényszociálisokkal, és ellenzéki pozícióból is lehetségesnek tartotta a sikeres politikálást. A keresztényszociális párt pedig ezzel egy időben Ignaz Seipel vezetésé-

vel jobbra tolódott, és a szociáldemokraták helyett új koalíciós partnereket keresett (Gazdaszövetség, Nagynémet Párt).

A két párt között az utolsó igazi kompromisszumnak a Hans Kelsen jogtudós által szerkesztett és írt alkotmány elfogadását tekinthetjük.¹¹ Az alkotmány Ausztriát szövetségi köztársasággá nyilvánította, amelyeket kilenc tartomány alkot. Az alkotmány tartalmazta az alapvető szabadságjogokat, valamint az általános és titkos választójog alapján megválasztott Nemzeti Tanács mellett létrehozta a tartományok képviselőiből álló Szövetségi Tanácsot is. Az alkotmány viszonylagos egyensúlyt teremtett a központi kormányzat és a tartományok hatásköre között, viszont Bécs és a tartományok hagyományos szembenállásán nem sikerült tompítani. A politikai megosztottság ebben az értelemben is fennmaradt, hiszen Bécs a szociáldemokraták fellegvára maradt, míg a tartományok inkább a keresztényszocialisták bázisát képezték.¹²

Az alkotmányt az Első Köztársaság idején kétszer módosították. Először 1925-ben, amikor a központi kormányzat és a tartományok hatáskörét, valamint kompetenciáját rendezték, érezhetően az utóbbiak előnyére. A módosítás politikai üzenete világos, a hatalmon lévő keresztényszocialisták által vezetett koalíció Bécs gyengítését tűzte ki céljául. Másodsor 1929-ben – a belpolitikai helyzet további romlása és éleződése közepette – módosították az alkotmányt, kiszélesítették a köztársasági elnök jogkörét, ezáltal megnövelték a végrehajtó hatalom súlyát. Az elnök nevezhette ki és hívhatta vissza a kormányt, illetve az ő joga volt a parlament feloszlátása, valamint ő lett a hadsereg főparancsnoka is. Az elnöki hatalom növekedését jelzi még, hogy a módosítás értelmében az elnököt nem a parlament, hanem a nép választja. (Erre Ausztriában különböző okok miatt először 1951-ben került sor.)

Seipel politikai pragmatizmusa

1920-tól kezdődően a keresztényszociális párt egészen a demokratikus intézmények felszámolásáig meghatározó kormányzati tényező maradt. Seipel a párt vezetőjeként és többször mint kormányfő és külügyminiszter alapjaiban határozta meg a húszas és harmincas évek Ausztriája sorsát. Sokszor jellemzik némi eufemizmussal „országalapítóként”.¹³ Ellenfelei gyűlölték, támogatói pedig imádták. Politikustársai is két világról beszéltek, egyesek szellemi iránytűt, megmentőt, gazdasági zsenit, hívő katolikust és valódi államférfit láttak benne, míg mások sátáni fekete embert, a klerikális fasiszta-antidemokratikus elképzelések hordozóját. A szociáldemokraták nem tudták megbocsátani neki az Anschluss-szal szembeni kiállását, nyilvánvaló baloldal-ellenességét és természetesen az 1927. július 15-i véres eseményeket sem, melyek egyre inkább az autoriter tendenciák térnyerését eredményezték az Első Köztársaságban.¹⁴

Első igazi nemzetközi szereplése Genfben visszavonhatatlan tekintélyt biztosított számára a világban. Az itt elmondott, érzelmektől és szenvedélytől sem mentes beszéde nyomán a győztes hatalmak megadták Ausztriának az életben maradáshoz szükséges kölcsönt. Seipel a külügyekben mindvégig réalpolitikussá és az államérek hangúlyozójává maradt.¹⁵ A kölcsön eredménye lesz az „Alpok dollárjának”, a schillingnek a bevezetése. Ausztria a húszas években vitathatatlanul Seipelnek köszönheti, hogy visszatért a nemzetközi nagypolitikába. Nemcsak a páneurópa mozgalom alapításában és vezetésében vállalt szerepet, hanem tekintélye elismeréseképpen a Népszövetség alelnökének is megválasztották. Ennek szöges ellentéte lesz a belpolitikája, amelyben kérlelhetetlennek és kompromisszumképtelennek bizonyult.¹⁶

Talán nem tűnik erőltetettnek itt az utalás gróf Bethlen István magyar miniszterelnök legitimizmusról vallott nézeteire és gyakorlati politikájára a húszas évek elején, mert a kifejezések és a megfogalmazások meglehetősen hasonlóan Seipel gondolkodásmódjára. Mindkét politikus saját nemzete életben tartását tartotta elsősorban létfontosságúnak, így minden más elveszíthette aktuális jellegét. Az Anschluss és a királykérdés összekapcsolása nem látszik erőltetnek, hiszen a restauráció bekövetkezésének lehetősége mindkét ország politikai közgondolkodásában jelen volt, ha nem is egyenlő hangsúllyal. Különösen Ausztriában vált politikai tényezővé a legitimizmus mint a nemzeti függetlenséget és a nemzetiszocializmussal való szembenállást hirdető csoportok összefogását szorgalmazó mozgalom.¹⁷ Álljon itt egy példa Bethlen pécsi beszédéből (1921. október 21.): *„Végezzük el a hétköznapi feladatokat, és majd elintézzük a királykérdést a legközelebbi ünnepnapra. Ne vesszünk ma össze afelett, hogy a trónt legitim alapon, vagy szabad királyválasztói alapon fogjuk betölteni akkor, amikor egyik kell, hogy legyünk, hogy a gyomrunk ne maradjon üresen és, hogy megélhessünk!”*¹⁸ Bethlen szavait más szövegek környezetben és más helyen akár Seipel szájába is adhatnánk.¹⁹ Lényegileg a rend, a stabilizáció folyamatának és a belső béke fenntartásának elsődlegességét sikeresen hirdették mindketten.²⁰

Küldetés és önmeghatározás

Seipel Ausztria jövőbeni feladatait a Monarchia tradícióival átszőve jelölte ki. Jó néhányszor összefoglalta feladatnak, más helyen küldetésnek aposztrofált elképzeléseinek lényegét: *„Nekünk osztrák-németeknek különleges feladatunk van Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok stb. vonatkozásában. Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen haza leszünk zavarva a Birodalomba, és ott tartományként kerülünk a többi tartomány mellett porosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni.”*²¹

Seipel sohasem mulasztotta el felhívni a figyelmet Ausztria különleges földrajzi fekvésére és az ebből következő egyedi szerepre. A küldetés isteni jellegét említi, melynek eltérő látása – véleménye szerint – a függetlenség elvesztését, az általa mélyen megvetett porosz uralmat és a közép-európaiság feladását jelenti. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatva kiemeli: *„Mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztria rendeltetése az, hogy olyan ország legyen, mely más országokkal szoros baráti összeköttetésben áll. A vérkeveredés bennünk majdnem ugyanolyan, mint a szomszédjainknál, mint Európa valamennyi népénél.”*²² Az előbbi mondatok érthetővé teszik, mit ért Seipel az Ausztriában élők valódi sajátosságain, amelyek ugyanakkor az osztrákokat hasonlósá teszik Európa más népeihez: a vérkeveredésből adódó sokszínűséget és a béke megteremtésének képességét a szomszédokkal, illetve a szomszédok között.

Seipel nevéhez fűződik az egy nép két államban („*ein Volk in zwei Staaten*”) közismert jelszava.²³ Az „Autrichelieu” becenevet méltán kiérdemlő Seipel páratlan diplomáciai és egyensúlyozó képességével, valamint okos távolságtartással kerülve a támadási felületeket, az állam „első prelátusaként” a húszas évek végére egyre markánsabban távolodott el a fent leírt jelszótól.

Seipel akár kancellárként, akár a külpolitika formálójaként harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, és mindig lebegtetve, kerülte, illetve elhárította a szorosabb egység lehetőségének felvetését.²⁴ 1926-ban az Osztrák Politikai Társaságban tartott előadásában a rá jellemző óvatossággal vázolta fel meggyőződésének vezérfonalát. Számára a nemzet az állampolgári hovatartozástól függet-

lenül egy nagy kultúrközösséget jelentett, amit szerinte a németek magasabb rendűnek értékelték az államnál. Az államnemzet hagyományos, nyugat-európai felfogásával szemben, melyben az állam és a nemzet szoros egységet alkotott,²⁵ nem hitte el, hogy a német állam az osztrák nemzet kiteljesedésének egyetlen élettere. Előadását a következő mondatokkal zárta: *„Ha úgy látjuk, hogy nemzetünk élete egyetlen állam létrejöttével nem teljesedik ki, akkor valahogyan azt is megérthetjük, hogy egy olyan német államban élünk, mely nem tartozik a Német Birodalomba. Hogy előnyt jelent-e az, hogy egy ilyen német államban élünk, azt éppen a mostani időkben tapasztalhatjuk. Nekünk, osztrák-németeknek vitatkoznunk kell róla, teljes nyugalommal, hogy az osztrák-németeknek a birodalomhoz történő csatlakozása szükségszerű-e és kívánatos-e, mert tudnunk kell, hol a helyünk. Nem fogják a szemünkre vetni, hogy mi kevésbé nemzeti érzelműek vagyunk, ha nemzeti eszményünket nem feltétlenül és kizárólagosan egy egységes német állam megvalósításában látjuk.”*²⁶

1926-ban Seipel szemében Ausztria már életképesnek számított, és realitásnak tartotta hosszú távú fennmaradását. Elismerte ugyan Ausztria német jellegét, de kiemelve a közép-európai régió különleges transzformáló erejét, az itt lakók átalakult identitásáról beszélt. Ez az identitás tartalmazta a német gyökereket, azonban a Habsburg-monarchia évszázadai alatt önállóvá vált, és elveszítette szoros kötődéseit Németországhoz.

Az érvek teljessége nélkül, fontos utalni Seipel „rejtett” monarchista felfogására, mivel meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép-Európában alternatívát nyújthatott volna a „vörös és a barna kór” ellenében egy stabil tekintély alatt.²⁷ Seipel élete végéig reménykedett a Monarchia békés feltámasztásában.²⁸

Az előbbieket ismeretében nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a Seipel formálta keresztényszociális párt és tömegbázisa, valamint az annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg, és az ő politikai gyakorlatukban manifesztálódik. Friedrich Heer osztrák történész véleménye szerint az általa „öreg keresztényszociálisoknak” (a párthoz hagyományosan ragaszkodó rétegek), más néven feketéknek hívottaknak 1918–1933 között leginkább anonimnak nevezhető Ausztria-tudatuk volt, mely részben a Habsburg-monarchia hagyatékához való kötődést, illetve a katolicizmusban kiteljesedő mély vallásosságot jelentette. Sokan érezték „jó osztrákoknak” magukat a városokban és a tartományokban egyaránt, bármiféle Ausztria-ideológiától mentesen, anélkül, hogy Ausztria életképességének és létjogosultságának kérdését illetően bármilyen intellektuális megfontolásaik lettek volna. Friedrich Heer saját, a húszas és harmincas években megélt személyes élményeit is közvetíti, amikor látenszen működő összetartó erőről ír, mely az osztrák nemzet létezését támasztja alá.²⁹

Az Osztrák Keresztényszociális Párt minden kétséget kizáróan inkább a vidék Ausztriáját tekintette szavazóbázisának. Ugyanakkor igen nehezen lehetett a húszas években a tartományok felerősödő identitástudatát és szeparatista törekvéseit osztrák nemzettudattá transzformálni. Gyakran a Tirolban, Karintiában és más tartományokban élők sokkal inkább vallották magukat tirolinak, karintiainak stb., mint németnek vagy osztráknak. A történelemtudomány számára még jórészt feltáratlanok a tartományi tudat és az osztrák nemzettudat kapcsolódási pontjai. Az osztrák nemzettudat lényeges összetevőjévé váltak viszont – véleményünk szerint – a tartományi kötődések és hagyományok. A csatlakozást követően a mindig erős tartományi autonómiák szét-

verése jelentette az első tapasztalatokat a nemzetiszocializmus igazi arcáról, és ez indította el az egységes osztrák nemzettudat kialakulásának folyamatát.³⁰ A keresztényszociálisok azon csoportjai, amelyek elfogadták az osztrák nemzet létezését – miközben a helyi hagyományokat és a helyi hazafiságot védelmezték –, tulajdonképpen a tartományok önálló „nemzeti” törekvéseit kívánták beépíteni az osztrák nemzettudat alkotórészei közé.³¹

Súlyos tehertételként nehezedett az Osztrák Keresztényszociális Pártra az autoriter szisztéma elfogadása és az abban való aktív közreműködés, melynek igazolására a legkézenfekvőbb érvként az „ostromlott vár pszichózisa” kínálkozott.³² Az Első Köztársaság két vezető pártja (keresztényszociálisok, szociáldemokraták) számára nem az 1920-as alkotmányban megrajzolt parlamenti demokrácia jelentette az elérhető legjobb berendezkedést.³³ A szociáldemokraták Otto Bauer koncepciója nyomán az ún. funkcionális demokrácia programját képviselték, melyben többek között megtalálható volt az öngazgató társadalom gondolata, az egyén és a közösségek fokozott bevonásának igénye a napi érdekegyeztetésbe és döntésekbe, továbbá a „harcoló” osztályok reális egységülának víziója, és nem a politikai jogok egysúlya, mely a polgári törvényhozás és a dolgozó tömegek közötti egyenlő esélyeket biztosítaná.

Az „igazi demokrácia” gondolatrendszerének képviselői elutasították a többpártrendszer létjogosultságát, mivel abban a pártok és a köröttük szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták.³⁴ A parlamentet az előbb leírt érdekcsoportok játékszerének tekintették. Mindezekkel szemben a ködös „igazi érdekképviselet” és a felelősséget vállaló és elkötelezett vezető és vezér fogalmait rajzolták meg.³⁵ Seipel egy olyan kívánatos szervezetnek tekintette a Heimwehrt, amely „meg akarja szabadítani a demokráciát a pártok uralmától”.³⁶

Seipelt vitathatatlan érdemei mellett súlyos felelősség terheli azért, hogy a keresztényszociális párt demokratikus tradícióit elfeledve végső soron – a „fiókák”: Engelbert Dollfuss és Kurt Schuschnigg vezetésével – asszisztált és tevékenyen részt vett a demokratikus intézményrendszer leépítésében, valamint a szociáldemokrata párt illegálisba kényszerítésében.³⁷ Seipel 1932 augusztusában bekövetkezett halála után még inkább világossá vált a két nagy párt szembenállása, ami az Első Köztársaságot gyengévé és benuítottá, a lakosság nagy részét pedig fogékonytá tette minden rendet, jövőt és biztonságot ígérő politika iránt.³⁸ A kötődéseikben és hovatartozásukban többségében bizonytalan osztrák állampolgárok természetes módon fordultak a Németországból érkező, harsogó és meggyőző nemzetiszocialista propaganda felé.³⁹

Jegyzetek

¹ *Rennhofer, Friedrich*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Wien, 1978. 1–9.

² *Birk, Benhard*: Ein österreichisches und europäisches Schicksal. Regensburg, 1932. 5.

³ *Reimann, Viktor*: Zu groß für Österreich. Wien, 1968. 17.

⁴ Werner Sombart gondolatai és Otmar Spann Der wahre Staat című műve különösen nagy hatást gyakoroltak rá.

⁵ *Walterskirchen, Gudula*: Engelbert Dollfuss. Arbeitermörder oder Heldenkanzler. Wien, 2004. 55–57.

⁶ *Krippendorff, Ekkehart*: Kritik der Aussenpolitik. Frankfurt am Main, 2000. 24–25.

⁷ Österreich im 20. Jahrhundert. Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien, 2002. 99–153.

⁸ *Vocelka, Karl*: Geschichte Österreichs. Wien, 2002. 276.

⁹ IV. Károly gyóntató papja volt, és legszűkebb bizalmi körében is feltűnt. Azon kevesek közé tartozott, akik még a svájci emigrációban is felkeresték.

¹⁰ *Kreissler, Felix*: Von der Revolution zur Annexion. Wien, 1970. 90–108.

¹¹ *Kelsen, Hans*: Österreichisches Staatsrecht. Wien, 1923.

¹² *Goldinger, Walter*: Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1972. 40–60.

- ¹³ *Brook-Shepherd, Gordon*: Österreich. München, 2000. 325.
- ¹⁴ A schattendorfi incidens (1927. január 30.) után a vádlottakat bíróság elé állították és a nyilvánvaló bizonyítékok ellenére felmentették őket. Mindezek hatására utcai megmozdulások kezdődtek Bécsben, melyek súlyos, több halálos áldozatot követelő harcra fajultak. A biztonsági erők indokolatlan erőszakosságáért a kancellárt tették felelőssé. A „könyörtelen prelátus” elnevezés ekkor vált a baloldalon az Ignaz Seipel név szinonimájává.
- ¹⁵ A fogalom születéséről és Richelieu-ről lásd bővebben: *Krippendorff*, i. m. 22–41.
- ¹⁶ Az 1924. június 1-jén ellene elkövetett merényletkísérlet zárkóztatta és bizalmatlanná tette, ugyanakkor a merénylő családjának megsegítésére alapítványt hozott létre saját vagyonából.
- ¹⁷ *Görllich, Ernst – Romanik, Felix*: Geschichte Österreichs. Wien, 1995. 498–500.
- ¹⁸ A beszédet idézi *Kardos József*: A szentkorona-tan története 1919–1944. Budapest, 1985. 49.
- ¹⁹ Lásd erről bővebben: *Rumpler, Helmut*: Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit. Wien, 1990. 1–19.
- ²⁰ *Harold, James*: Geschichte Europas im 20. Jahrhundert. München, 2004. 95.
- ²¹ Ignaz Seipel előadásaiból válogat *Poukar, Raimund*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 12–13.
- ²² Uo.
- ²³ A Seipelnek tulajdonított jelmondatot idézi *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve. Budapest, 1984. 88.
- ²⁴ *Kolb, Eberhard*: Gustav Stresemann. München, 94–97.
- ²⁵ *Wehler, Hans Ulrich*: Nationalismus. München, 2004. 27–34.
- ²⁶ Seipel beszédéből idéz: *Poukar*: i. m. 11–12.
- ²⁷ Konservativismus in Österreich. Szerk.: Rill, Robert – Zellenberg, E. Ulrich. Graz, 1999. 213–216.
- ²⁸ Erről bővebben: *Szatmári Péter*: Mítosz és valóság harmóniája: a legitimizmus és monarchizmus Ausztriában 1918–1938. In: *Testis Temporum*. Budapest, 2003. 107–125.
- ²⁹ *Heer, Friedrich*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 386–400.
- ³⁰ *Geert, Mak*: Európa. Budapest, 2005. 220–241.
- ³¹ *Reinhard, Wolfgang*: Geschichte der politischen Ideen. Frankfurt am Main, 2003. 524.
- ³² *Andics, Helmut*: Der Staat, den keiner wollte. Budapest, 1981. 170–175.
- ³³ Részletes leírás található a nagy pártok demokrácia felfogásáról: *Ucakar, Karl*: Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik. Wien, 1985. 380–454. Lásd még: *Waschek, Hans*: 1000 Jahre Österreich. Wien, 1996. 62–63.
- ³⁴ *Müller, C. Wolfgang*: Österreichs Regierungssystem. In: Österreich. Red.: Hans-Georg Wehling. Stuttgart, 1988. 76–95.
- ³⁵ *Paxton, O. Robert*: Anatomie des Faschismus. München, 2006. 111–114.
- ³⁶ Részlet Ignaz Seipel Tübingenben, 1929. július 15-én, a véres 1927. július 15-i bécsi megmozdulások évfordulóján elhangzott beszédéből. Idézi: *Kreisler, Felix*: Von der Revolution zur Annexion. Wien, 1970. 160.
- ³⁷ *Scheuch, Manfred*: Der Weg zum Heldenplatz. Wien, 2005. 15–23.
- ³⁸ *Johnson, Paul*: A modern kor. Budapest, 2001. 258–280.
- ³⁹ A skizofrén helyzet mélységeiről lásd bővebben: *Menasse, Robert*: Das war Österreich. Wien, 2005.; *Davies, Norman*: Európa története. Budapest, 2002. 885.